

अङ्क १३
२०७१ पुस

नीति समीक्षापत्र (Policy Review Brief)

प्रस्तावित उच्च शिक्षा नीति

परिचय

उच्च शिक्षामा नीतिगत सुधार आवश्यक छ, भन्नेमा शिक्षा क्षेत्रमा प्रत्यक्ष सम्बन्धित सबै निकायको मतैक्य छ। सोही अनुरूप वितेको एक दशकमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोग र शिक्षा मन्त्रालयबाट उच्च शिक्षासम्बन्धी विधेयक र नीतिका मस्यौदाहरू प्रस्ताव गरिएका छन्।^१ विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले २०७१ वैशाखमा शिक्षा मन्त्रालयमा पेस गरेको 'उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना' यसै सिलसिलाको पछिल्लो कडी हो।^२ उक्त प्रस्तावनालाई मन्त्रालयभित्र तथा बाहिरका नीतिगत निकायहरूमा प्रस्तुत गर्दा प्राप्त सुझावलाई समेत सम्बोधन गरी उच्च शिक्षा नीति, २०७१ जारी गर्ने तयारी शिक्षा मन्त्रालय गरिरहेको छ। शिक्षा सार्वजनिक महत्त्वको विषय हुँदै हो; उच्च शिक्षामा हाल गर्न लागिएको नीतिगत परिवर्तन महत्त्वपूर्ण र दूरगामी प्रकृतिको भएकाले प्रस्तावित उच्च शिक्षा नीतिलाई सार्वजनिक बहसमा ल्याउन मार्टिन चौतारीले आवश्यक ठानेको हो। यो समीक्षापत्रमा प्रस्तावित उच्च शिक्षा नीतिमा भएका प्रावधानलाई तिनले उच्च शिक्षाको 'प्रबन्ध,' विस्तार र समतामूलक

मार्टिन चौतारी

२७ जीतजङ्ग मार्ग, थापाथली
पो.ब.नं. १३४७०
काठमाडौं, नेपाल
टेलिफोन : ०१-४२३८०५०
फ्याक्स : ०१-४२४००५९
chautari@mos.com.np
www.martinchautari.org.np

^१ हेर्नुहोस्, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०६९। प्रस्तावित उच्च शिक्षा विधेयक, २०६९ : मस्यौदा। अप्रकाशित दस्तावेज; शिक्षा मन्त्रालय। २०६७। उच्च शिक्षा सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक। अप्रकाशित मस्यौदा।

^२ विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले १६ अप्रिल २०१४ मा शिक्षा मन्त्रालयमा उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना बुझाएको थियो, जुन www.ugcnepal.edu.np/news/proposed-national-hi-3924 मा पनि उपलब्ध छ। उक्त नीतिको तर्जुमाका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका तत्कालीन अध्यक्ष गणेशमान गुरुङको अध्यक्षतामा २२ सदस्यीय समिति गठन गरिएको थियो। उक्त समितिले उच्च शिक्षा क्षेत्रका पाँच ओटा महत्त्वपूर्ण विषय/क्षेत्र पहिचान गरी विषयगत समितिहरू बनाएको थियो। पाँच ओटै विषयगत समितिका प्रतिवेदनलाई समन्वय गरी एकीकृत प्रस्ताव तयार गर्नका लागि एउटा मूल समिति गठन गरिएको थियो। नीति तयार गर्ने क्रममा विभिन्न समितिले शिक्षासँग सरोकार राख्ने शिक्षाविद्, प्रशासक, बुद्धिजीवी, राजनैतिक व्यक्तित्व, पत्रकार, शिक्षक, कर्मचारी एवं विद्यार्थी संगठनका प्रतिनिधिसँग अन्तरक्रिया गरेका थिए। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०७०। उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना। पृ. ४ र ५। अप्रकाशित दस्तावेज।

मार्टिन चौतारी

पहुँच; गुणस्तर; अनुसन्धान तथा लगानीमा पार्ने प्रभावका दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छ।^३

उच्च शिक्षाको 'प्रबन्ध'

अंग्रेजीको 'गभर्नेन्स' को समानार्थीको रूपमा यहाँ 'प्रबन्ध' लाई लिइएको छ। र, यस अन्तर्गत उच्च शिक्षा संस्थाहरूको आन्तरिक र बाह्य गभर्नेन्स, व्यवस्थापन तथा सम्बन्धित पक्षहरूलाई समेटिएको छ।

केन्द्रीकृत संरचनाको निर्माण : प्रस्तावित नीति उच्च शिक्षा संस्थाहरूको आन्तरिकभन्दा पनि बाह्य प्रबन्धमा केन्द्रित छ र यस्तो व्यवस्थाले उच्च शिक्षा संस्थाहरूको प्रबन्धलाई थप केन्द्रीकरण गर्नेछ। प्रस्तावित नीति कार्यान्वयन भएमा केन्द्रीय स्तरमा आयोग, महाशाखा, बोर्ड र समिति गरी कम्तिमा १० ओटा नयाँ संस्थागत संरचना खडा हुनेछन्।^४ प्रस्तावित संरचना यस प्रकार छन् : (१) विश्वविद्यालय अनुदान आयोगलाई उच्च शिक्षा आयोगमा रूपान्तरण गरी सो आयोगलाई उच्च शिक्षाको विकास, समन्वय, अनुगमन र सहयोगीको भूमिका तथा जिम्मेवारी, (२) उच्च शिक्षा हेर्नका लागि शिक्षा मन्त्रालयमा छुट्टै 'उच्चस्तरीय निकाय,' (३) देशको समग्र उच्च शिक्षा विकासवारे योजना बनाउन, कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्न, विश्वविद्यालय लगायत शैक्षिक संस्थाहरूको विस्तार तथा

^३ मार्टिन चौतारीले 'उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना' उपर काठमाडौंमा नेपाल पोलिसी रिसर्च नेटवर्क र साउथ एसिया इन्स्टिच्युट अफ एडभान्स स्टडिजसँग (२९ जुन २०१४), पोखरामा पृथ्वीनारायण क्याम्पस, इतिहास विभागसँग (१४ जुलाई २०१४), विराटनगरमा महेन्द्र मोरड क्याम्पस, इतिहास शिक्षण समितिसँग (२० अगष्ट २०१४), वीरगञ्जमा ठाकुरराम बहुमुखी क्याम्पस, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र विभागसँग (१ सेप्टेम्बर २०१४), महेन्द्रनगरमा सुदूरपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालयसँग (३ डिसेम्बर २०१४) तथा सुर्खेतमा मध्यपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालयसँगको सहकार्यमा (५ डिसेम्बर २०१४) कार्यशालाहरू आयोजना गरेको थियो। प्रत्येक कार्यशालामा विश्वविद्यालयका पदाधिकारी तथा प्राध्यापक, शिक्षाविद्, विद्यार्थी संगठनका प्रतिनिधि र पत्रकारसमेत गरी करिब ६० जनाको उपस्थिति थियो। यो समीक्षापत्रमा ती कार्यशालाबाट प्राप्त सुझावलाई समेत समेटिएको छ।

^४ उच्च शिक्षा नीति कार्यान्वयनका लागि प्रस्तावित संस्थागत संरचनाबारे हेर्नुहोस्, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०७०। उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना। पृ. २६। अप्रकाशित दस्तावेज।

सम्बन्धनलाई नियमन गर्न राष्ट्रिय उच्च शिक्षा बोर्ड, (४) गुणस्तर सुधार एवं प्रत्यायन (quality assurance and accreditation, QAA) को सुनिश्चितताका लागि स्वायत्त राष्ट्रिय प्रत्यायन बोर्ड, (५) उच्च शिक्षाको समग्र आर्थिक नीति निर्धारण, व्यवस्थापन तथा आर्थिक नियमनका लागि उच्च शिक्षा वित्तीय व्यवस्थापन बोर्ड, (६) विद्यार्थी वित्तीय सहायता कोष, (७) पाठ्यक्रमको समकक्षता निर्धारण, उपाधिहरूको परस्पर मान्यता एवं क्रेडिट स्थानान्तरणको संस्थागत व्यवस्थापनका लागि छुट्टै राष्ट्रिय बोर्ड, (८) उच्च शिक्षा संस्थाहरूमा शिक्षक भर्ना, आचार संहिताको पालना, सेवाको व्यवस्थापन एवं व्यावसायिक क्षमता अभिवृद्धिका लागि राष्ट्रिय उच्च शिक्षा सेवा आयोग, (९) विश्वविद्यालय समन्वय समितिको थप सुदृढीकरण, र (१०) उच्च शिक्षा अनुसन्धान परिषद्। संस्थागत संरचना गठन तथा पुनर्गठनमा प्रस्तावित उच्च शिक्षा नीति महत्वाकांक्षी रहेको यसले देखाउँछ। र, यी प्रावधानले उच्च शिक्षालाई राज्यले विकेन्द्रीकरण गर्न चाहेको छैन भन्ने प्रस्ट्याउँछ। थप, राज्यव्यवस्था संघीय प्रणालीमा जाने निश्चित भइसकेको अवस्थामा उच्च शिक्षालाई व्यवस्थापन तथा नियमन गर्नका लागि यति धेरै र नयाँ केन्द्रीय संस्थागत संरचना किन चाहिन्छ; यी निकायको अधिकार, काम र कर्तव्य के हुने; तथा यिनले हाल भइरहेका व्यवस्थाभन्दा पृथक एवं प्रभावकारी ढंगले कसरी काम गर्नेछन् भन्नेबारे नीतिमा केही उल्लेख छैन।

हालसम्म, विश्वविद्यालयहरूलाई आवश्यक पर्ने शिक्षक र अन्य प्रशासनिक जनशक्ति सम्बन्धित विश्वविद्यालय मातहतका 'विश्वविद्यालय सेवा आयोग'मार्फत हुने विश्व-विद्यालयका ऐनहरूमा व्यवस्था गरिएको छ, जुन विश्व-विद्यालयको संस्थागत स्वायत्तताको अभिन्न अवयव पनि हो।^५ तर प्रस्तावित नीतिले सबै उच्च शिक्षा संस्थामा एकीकृत रूपमा "पारदर्शी एवं प्रतिस्पर्धाका आधारमा शिक्षक भर्ना, शिक्षक आचार संहिताको पालना, सेवा व्यवस्थापनको अवस्था एवं नियमित व्यावसायिक क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी विकास

^५ हेर्नुहोस्, सम्बन्धित विश्वविद्यालयका ऐन। यी ऐन www.lawcommission.gov.np मा उपलब्ध छन्।

एवं नियमन गर्नका लागि” विद्यमान लोक सेवा आयोग जस्तै राष्ट्रिय उच्च शिक्षा सेवा आयोगको कल्पना गरेको छ।^६ विश्वविद्यालयमा शिक्षक नियुक्ति गर्ने काम सतहमा हेर्दा प्रशासनिक देखिए पनि यो मूलतः विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक गतिविधिसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने विषय हो। विश्व-विद्यालयहरूमा फरक-फरक किसिमका विभाग/अनुसन्धान केन्द्र अन्तर्गत भिन्दाभिन्दै विषय अध्ययन-अध्यापन एवं अनुसन्धान गरिन्छन्। आफूले आवश्यक ठानेका शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र त्यसका लागि आवश्यक योग्य जनशक्तिको नियुक्ति (र आवश्यक परेको खण्डमा बर्खास्त पनि) गर्ने सम्पूर्ण अधिकार विश्वविद्यालयमा निहित हुनु आवश्यक छ।^७ यस्तो प्रावधानले शिक्षकलाई विश्वविद्यालयप्रति जिम्मेवार बनाउँछ र यो विश्वविद्यालयको स्वतन्त्रता/स्वायत्तताको महत्त्वपूर्ण अवयव पनि हो।^८ तर प्रस्तावित नीतिले विश्वविद्यालयमा आवश्यक पर्ने शिक्षकको भर्ना, तिनको व्यवस्थापन एवं व्यावसायिक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने जिम्मेवारी समेत केन्द्रीकृत गर्न खोजेको छ। यस्तो प्रावधानले शिक्षकहरूको जागिर सुनिश्चित गरे पनि विश्वविद्यालयहरूलाई भने थप गतिहीन र निरीह बनाउनेछ।

^६ विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०७०। उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना। पृ. २७। अप्रकाशित दस्तावेज।

^७ राष्ट्रिय उच्च शिक्षा आयोगबारे शिक्षाविद्हरूको फरक फरक दृष्टिकोण छ। शिक्षाविद् मनप्रसाद वाग्लेले यसलाई “राष्ट्रिय शिक्षक सेवा आयोग बनाएर उसले भनेका मात्र मान्छे प्राध्यापक बनाउने धुन” भन्दै आलोचना गरेका छन्। विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका पूर्व अध्यक्ष गणेशमान गुरुडले विश्वविद्यालयका पदाधिकारीहरूको अप्रत्यक्ष प्रभाव रहेको सेवा आयोगका सट्टा सम्पूर्ण विश्वविद्यालयका लागि चाहिने शिक्षक, कर्मचारी छनोट एवं सिफारिस गर्न एउटा छुट्टै विश्वविद्यालय सेवा आयोग हुनुपर्ने तर्क गरेका छन्। त्यस्तै, लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयका पूर्व उपकुलपति त्रिरत्न मानन्धर विश्वविद्यालयको शैक्षिक तथा प्राज्ञिक स्तर उच्च राख्न शिक्षकहरूको नियुक्ति तथा बहुवामा एक रूपता आउनका लागि एउटै सेवा आयोगको हुनुपर्ने तर्क गर्छन्। वाग्ले, मनप्रसाद। २०७०। उच्च शिक्षाका नीतिगत मुद्दा। *कान्तिपुर*, १२ भदौ, पृ. ७; गुरुड, गणेशमान। २०७१। उच्च शिक्षाका सात समस्या। *कान्तिपुर*, ३ असोज, पृ. ७; मानन्धर, त्रिरत्न। २०७१। उच्च शिक्षा नीति र ऐन : एक विवेचना। अप्रकाशित लेख, मार्टिन चौतारी।

^८ नेपालका सार्वजनिक विद्यालयहरूको गुणस्तर कमजोर हुनुको एउटा महत्त्वपूर्ण कारण शिक्षकहरूको विद्यालयप्रति कुनै जवाफदेहिता नहुनु हो भन्ने प्रबल तर्क छ।

आन्तरिक प्रबन्धको उपेक्षा : विश्वविद्यालयको आन्तरिक प्रबन्धलाई दलीयकरणले कमजोर तुल्याएको छ। प्रमुख कार्यकारी पदमा हुने दलीय भागवण्डा, शिक्षक, विद्यार्थी तथा कर्मचारीहरू पनि दलीय गुटबन्दीमा आवद्ध हुने अवस्था तथा यी सबैले गर्दा क्षयीकरण हुँदै गएको संस्थाप्रति कोही जवाफदेही नभएकाले गर्दा विश्वविद्यालयहरूको प्राज्ञिक वातावरण कमजोर भएको हो। यस्तो अवस्थामा उच्च शिक्षामा भएका समस्या र अनियमिततालाई कम गर्न केन्द्रीकृत बोर्ड, परिषद्, समिति वा अन्य कुनै नियन्त्रणकारी संरचनाको गठन गर्ने भन्दा विश्वविद्यालय र उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाभित्र नै आन्तरिक प्रबन्धलाई बलियो बनाउने खालका आवश्यक संरचनाको विकास गर्न सकियो भने मात्र उच्च शिक्षामा रहेका समस्या र अनियमिततालाई न्यून गर्न सकिन्छ। तर प्रस्तावित नीति विश्वविद्यालयको आन्तरिक प्रबन्ध सुदृढ गर्नेतर्फ मौन छ। वरु नीतिले कार्यान्वयनको अपेक्षा गरेको छाँटा ऐन (तल हेर्नुहोस्) ले विश्वविद्यालयका प्रमुखहरू (कुलपति र सहकुलपति) राजनीतिक व्यक्तित्व (क्रमशः प्रधानमन्त्री र शिक्षा मन्त्री) हुने एवं तिनैले दलीय भागवण्डाका आधारमा प्रमुख कार्यकारी पदहरू (उपकुलपति, शिक्षाध्यक्ष लगायत) मा नियुक्त गर्ने परम्परागत व्यवस्थालाई निरन्तरता दिएको छ।

सम्बन्धन विस्तारको रणनीति : विश्वविद्यालयहरूको आन्तरिक प्रबन्धसँग सम्बन्धित प्रमुख पक्ष तिनको विस्तारको रणनीति हो। त्रिभुवन विश्वविद्यालय (त्रिवि, सन् १९५९) पछि स्थापित सबै विश्वविद्यालयले तिनको विस्तारका लागि त्रिविकै बाटो पछ्याएका छन्। अर्थात् सबैको विस्तार ‘सम्बन्धन’ मार्फत भएको छ। काठमाडौं विश्वविद्यालय (सन् १९९१), पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय (सन् १९९४), पोखरा विश्वविद्यालय (सन् १९९७) र लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय (सन् २००४) ले आफ्नै आङ्गिक क्याम्पसलाई संस्थागत गर्नेभन्दा पनि निजी/सामुदायिक लगानीमा खुलेका क्याम्पसलाई सम्बन्धन प्रदान गर्ने संस्थाका रूपमा आफूलाई विकास र विस्तार गरे। सन् १९९० पछि स्थापना भएका सबै विश्वविद्यालयका आङ्गिक क्याम्पसको संख्या र ती क्याम्पसमा भर्ना भएका विद्यार्थीको संख्याभन्दा

मार्टिन चौतारी

तालिका १ : विभिन्न विश्वविद्यालयका आङ्गिक र सम्बन्धनरत क्याम्पस तथा विद्यार्थी संख्या (सन् २०००/०१ र सन् २०१२/१३)

विश्वविद्यालय	क्याम्पस संख्या				विद्यार्थी संख्या			
	सन् २०००/०१		सन् २०१२/१३		सन् २०००/०१		सन् २०१२/१३	
	आङ्गिक	सम्बन्धनरत	आङ्गिक	सम्बन्धनरत	आङ्गिक	सम्बन्धनरत	आङ्गिक	सम्बन्धनरत
त्रिभुवन	६१	१७४	६०	९८१	१४६,७४९	७३,४५४	१९६,९८५	३०३,७३२
नेपाल संस्कृत	१२	१०	१४	४	१,६०६	२,०१०	१,४८३	२०८
काठमाडौं	६	११	६	१५	१,४९७	९९४	४,८७८	८,०७६
पूर्वाञ्चल	२	३४	३	१२६	२१४	१,११७	८५४	२४,९४२
पोखरा	३	१९	४	४९	१२८	१,५००	१,७४७	२२,६३३
लुम्बिनी बौद्ध	-	-	१	५	-	-	१२१	१८१
कूल	८४	२४८	८८	१,१८०	१५०,१९४	७९,०७५	२०६,०६८	३५९,७७२

स्रोत : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग वार्षिक प्रतिवेदन, २०५७/५८; Education Management Information System: Report on Higher Education 2012/13 (2069/70) Nepal.

तिनका सम्बन्धनरत क्याम्पस तथा त्यस्ता क्याम्पसमा भर्ना हुने विद्यार्थीको संख्या धेरै बढी छ र यो बढ्दो क्रममा छ (हेर्नुहोस् तालिका १)। सन् २०१० मा खुलेका सुदूरपश्चिमाञ्चल, मध्यपश्चिमाञ्चल र कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालयले पनि आफ्ना ऐनमा निजी तथा सामुदायिक लगानीमा खोलिएका उच्च शिक्षण संस्थालाई सम्बन्धन दिन सक्ने प्रस्ट प्रावधान राखेका छन्।

सम्बन्धन विस्तारको रणनीतिले हाल सञ्चालनमा रहेका विश्वविद्यालयको विद्यार्थी भर्ना क्षमता व्यापक वृद्धि भएता पनि विश्वविद्यालयको प्रबन्ध तथा प्राज्ञिक वातावरणमा भने प्रशस्त चुनौती सिर्जना गरेको छ, जसको फेहरिस्त विभिन्न समयमा गठित शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनहरूमा पढ्न सकिन्छ। प्रस्तावित नीतिले एकातिर क्याम्पसहरूलाई स्वायत्त बनाउने तथा विकेन्द्रीकरणको अवधारणामा व्यवस्थापन गर्न प्रोत्साहन गर्ने उल्लेख गरेको छ भने अर्कोतिर सबै विश्वविद्यालयले तिनको स्वभाव अनुरूप राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय स्तरमा सम्बन्धन प्रदान गर्न सक्ने पक्षलाई अंगीकार गरेको छ। यी दुई प्रावधान आपसमा बाझिन्छन्। सम्बन्धनलाई जोड दिनेभन्दा पनि आङ्गिक तथा स्थानीय तहमा निजी/सामुदायिक लगानीमा खुलेका सम्बन्धनप्राप्त क्याम्पसलाई कसरी आफ्नै स्रोतमा नै सञ्चालन हुनसक्ने स्वायत्त संस्था र अन्ततोगत्वा विश्वविद्यालयमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ भन्नेतर्फ छलफल र नीतिगत व्यवस्था हुनु जरुरी छ।

छाता ऐन कार्यान्वयनको अपेक्षा : यसअघि चर्चामा रहेको विश्वविद्यालय छाता ऐन कार्यान्वयन हुने अपेक्षा प्रस्तावित नीतिले गरेको छ।^९ हालै शिक्षा मन्त्रालयले सीमित व्यक्तिमाभक्त छलफलका लागि उपलब्ध गराएको उच्च शिक्षा नीति, २०७१ को मस्यौदामा छाता ऐनको विषय अझ बढी मुखर भएको छ। उक्त मस्यौदामा “एकीकृत उच्च शिक्षा ऐनका आधारमा विश्वविद्यालयहरूको सञ्चालन, व्यवस्थापन र नियमन गर्ने” प्रस्ट प्रावधान छ।^{१०} केही वर्षदेखि छलफलमा रहेको प्रस्तावित एकीकृत उच्च शिक्षा ऐन (विश्वविद्यालय छाता ऐन) निकै विवादित छ।^{११} शिक्षा मन्त्रालयले वि.सं. २०६७ मा ‘उच्च शिक्षासम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक’ को मस्यौदा तयार गरी थप छलफलका लागि संसद सचिवालयमा दर्ता गरेको थियो।^{१२} शिक्षा मन्त्रालयको बुझाइमा उच्च शिक्षामा भएका/हुने अव्यवस्था र अनियमितता कम

^९ हेर्नुहोस्, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०७०। उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना। पृ. ४। अप्रकाशित दस्तावेज।

^{१०} शिक्षा मन्त्रालय। २०७१। उच्च शिक्षा नीति, २०७१। पृ. १३। अप्रकाशित दस्तावेज।

^{११} वाग्ले, मनप्रसाद। २०६६। प्रस्तावित कथित छाता ऐन र नेपालको उच्च शिक्षाको भविष्य। एजुकेशन हेल्पलाइनले २७ र २८ चैतमा विराटनगरमा आयोजना गरेको ‘उच्च शिक्षा र संघीयता’ विषयक गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र र Khaniya, Tirth Raj. 2011. Higher Education Act: Making the Senate of University More Functional. *Vikas* 31(2): 40–51.

^{१२} शिक्षा मन्त्रालय। २०६७। उच्च शिक्षा सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक। अप्रकाशित मस्यौदा।

गर्न विश्वविद्यालय छाता ऐन आवश्यक छ।^{१३} तर प्रस्तावित विधेयकले ऐनको रूप लिइसकेको छैन किनभने विश्वविद्यालयका पदाधिकारी, प्राध्यापक र कानूनविद्हरूले प्रस्तावित छाता ऐनले उच्च शिक्षालाई थप केन्द्रीकरण गर्ने र विश्वविद्यालयको स्वायत्ततालाई कमजोर पार्ने भन्दै यसको विरोध गर्दै आएका छन्।^{१४} छिमेकी देश भारतमा पनि उच्च शिक्षालाई नियमन गर्नका लागि छाता प्रकृतिको नियमनकारी निकायको गठन गर्ने वा नगर्ने भन्ने विवाद भर्खरै एक हिसावले किनारा लागेको छ। समाचारमा जनाइएअनुसार उच्च शिक्षालाई थप व्यवस्थित र नियमन गर्नका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोगलाई नै थप अधिकारप्राप्त निकायको रूपमा विकास गर्ने मनस्थितिमा भारत सरकार पुगेको छ।^{१५} यो उदाहरणले पनि उच्च शिक्षण

^{१३} मार्टिन चौतारीले पूर्व शिक्षा सहसचिव जनार्दन नेपाल र पूर्व शिक्षा सचिव शंकरप्रसाद पाण्डेसँग क्रमशः १९ अगष्ट र ३१ अक्टोबर २०१४ मा गरेको कुराकानीमा आधारित। त्यसै गरी हेर्नुहोस्, न्यौपाने, प्रदीप। २०७१। उच्च शिक्षा छाता ऐन नभएकाले विश्वविद्यालयमा भ्रष्टाचार। *राजधानी*, २ भदौ, पृ. ३।

^{१४} मार्टिन चौतारीले विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका पूर्व अध्यक्ष गणेशमान गुरुङ, विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका सदस्य सचिव भोला पोखरेल, पूर्व शिक्षा सचिव शंकरप्रसाद पाण्डे, शिक्षाविद् तीर्थराज खनियाँ र राष्ट्रिय योजना आयोगका तत्कालीन शिक्षा हेर्ने सदस्य शिवकुमार राईसँग विभिन्न समयमा गरेको कुराकानीमा आधारित। विश्वविद्यालय छाता ऐनबारे हेर्नुहोस्, वाग्ले, मनप्रसाद। २०६६। प्रस्तावित कथित छाता ऐन र नेपालको उच्च शिक्षाको भविष्य। एजुकेशन हेल्पलाइनले २७ र २८ चैतमा विराटनगरमा आयोजना गरेको 'उच्च शिक्षा र संघीयता' विषयक गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र।

^{१५} सन् २०११ मा तत्कालीन भारतीय मानव संसाधन तथा विकास मन्त्री कर्पिल सिवलले 'द हाइएर एजुकेशन एण्ड रिसर्च बिल' राज्यसभामा छलफलका लागि प्रस्तुत गरेका थिए। विधेयकमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगलायत अन्य उच्च शिक्षण संस्थालाई नियमन गर्ने संस्था (जस्तै, अल इन्डिया काउन्सिल अफ टेक्निकल एजुकेशन, नेशनल काउन्सिल अफ टिचर्स एजुकेशन, आदि) लाई खारेज गरी सोको ठाउँमा छाता संयन्त्र 'नेशनल कमिसन फर हाइएर एजुकेशन एण्ड रिसर्च' गठन गर्ने र सोही कमिसन मार्फत मुलुकभरका विश्वविद्यालय, अन्य उच्च शिक्षण संस्था तथा अनुसन्धान केन्द्रलाई नियमन गर्ने प्रावधान थियो। विधेयकले उच्च शिक्षण संस्थाको स्वायत्ततालाई कमजोर पारेको र राज्य सरकारमा अन्तर्निहित अधिकारलाई समेत कृण्ठित गरेको भन्दै प्राध्यापक, शिक्षाविद् र कानूनविद्हरूबाट चौतर्फी विरोध भएपछि नरेन्द्र मोदी नेतृत्वको सरकारले उक्त विधेयकलाई २५ सेप्टेम्बर २०१४ मा राज्यसभाबाट फिर्ता लिएको थियो। www.telegraphindia.com/1140926/jsp/nation/story_18874464.jsp#.VCj84 FcxFSO; and www.newindianexpress.com/editorials/Come-up-With-Foolproof-Higher-Education-Bill/2014/09/27/article2451030.ece; accessed 25 November 2014.

संस्थालाई नियमन र व्यवस्थापन गर्न छाता प्रकारको नीतिगत व्यवस्था कति व्यावहारिक हुन्छ भन्नेबारे गहन छलफल हुनुपर्ने देखाउँछ।

उच्च शिक्षाको विस्तार र समतामूलक पहुँच

नेपाली जनमानसमा उच्च शिक्षा हासिल गर्ने आकांक्षा बढ्दो छ। सन् २००६/०७ मा उच्च शिक्षामा ६.६ प्रतिशत रहेको कूल विद्यार्थी भर्ना दर सन् २०१२/१३ मा आइपुग्दा १७.१ प्रतिशत पुगेको छ।^{१६} भर्ना भएकामध्ये बहुसंख्या अर्थात् करिब ८९ प्रतिशतले 'साधारण शिक्षा'^{१७} र करिब १० प्रतिशतले प्राविधिक शिक्षा^{१८} अध्ययन गर्छन्। प्रस्तावित नीतिले राष्ट्रको आर्थिक विकाससँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने कृषि, वन, जैविक विविधता, जल तथा जलविद्युत, नवीकरणीय शक्ति, साना एवं मझौला उद्योगको विकास तथा पर्यटनलाई विस्तार गर्न सघाउने उच्च शिक्षाका संस्थाहरूको स्थापना तथा विस्तारमा राज्यले प्राथमिकता दिने उल्लेख गरेको छ। यद्यपि यो प्राथमिकताको स्वरूपबारे केही उल्लेख नगरिएकाले अन्योल देखिएको छ। उदाहरणका लागि, के भविष्यमा स्थापना हुने विश्वविद्यालयहरू यी विषय केन्द्रित मात्र हुन्छन्? हाल भएका विश्वविद्यालयहरूले निश्चित अवधिभित्र प्राविधिक विषयहरूको क्षमता बढाउनुपर्ने हो? निजी क्षेत्रलाई यी विषय विस्तारका लागि राज्यले केकस्तो प्रोत्साहन दिने हो? यस्ता प्रश्न अनुत्तरित छन्। त्यसैगरी, उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न चाहने विद्यार्थीहरूको भर्ना दर साधारण शिक्षातर्फ कसरी कम गर्ने र प्राविधिक शिक्षामा कसरी बढाउने भन्नेबारे नीति प्रस्ट छैन। विज्ञान तथा प्रविधिलाई राज्यले प्राथमिकतामा राख्नु स्वागतयोग्य हो तर

^{१६} विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०७०। उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना। पृ. २। अप्रकाशित दस्तावेज। University Grants Commission (UGC). 2014. *Education Management Information System: Report on Higher Education 2012/13 (2069/70) Nepal*. Pp. 32–33. Sanothimi: UGC.

^{१७} साधारण शिक्षाअर्न्तगत शिक्षा संकायमा ३९.८ प्रतिशत, व्यवस्थापनमा ३४.२ प्रतिशत र मानविकी तथा सामाजिकशास्त्रमा १४.८ प्रतिशत विद्यार्थी पढ्छन्।

^{१८} प्राविधिक शिक्षा अर्न्तगत विज्ञान तथा प्रविधिमा ३.८ प्रतिशत, चिकित्सा ३.३ प्रतिशत र इन्जिनियरिङमा २.७ प्रतिशत विद्यार्थी पढ्छन्। वन, कृषि, आयुर्वेद र संस्कृततर्फ करिब एक प्रतिशत विद्यार्थी पढ्छन्।

मार्टिन चौतारी

यसो भन्दैमा करिब ८९ प्रतिशत विद्यार्थी अध्ययन गर्ने गैर-विज्ञान तथा प्रविधि शिक्षालाई उपेक्षा गर्न उचित हुँदैन किनभने नीतिले उल्लेख गरेभैं नेपालको उच्च शिक्षाका प्रमुख प्राज्ञिक समस्याहरू मूलतः गैर-विज्ञान तथा प्रविधि विषयहरूसँग सम्बन्धित छन्।

सन् २०००/०१ यताको अवधिमा विद्यार्थी संख्या मात्र होइन, उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाको संख्या पनि व्यापक वृद्धि (करिब चार गुणा) भएको छ। त्यस्तै, उच्च शिक्षामा निजी/सामुदायिक लगानीको वृद्धिले विश्वविद्यालयका आङ्गिक क्याम्पसमा भन्दा सम्बन्धनरत क्याम्पसमा विद्यार्थीहरूको भर्ना बढी छ र यो बढ्दो क्रममा छ (हेर्नुहोस् तालिका १)।^{१९} तर यस्तो विस्तार भौगोलिक/क्षेत्रीय तहमा एवं सहभागिता लैगिक तथा जातीय हिसाबले असमान छ।^{२०} यस्तो सन्दर्भमा उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाको वृद्धिलाई जनसंख्या, सहरीकरण, क्षेत्रीय समता तथा राष्ट्रिय आवश्यकतासँग आवद्ध गर्नका लागि नीतिले राष्ट्रिय स्थानमान ग्रिड (national distribution grid) को अवधारणा ल्याएको छ, तर यो कसरी लागु गरिन्छ भन्नेबारे नीति प्रस्ट छैन। उच्च शिक्षा संस्थाहरूलाई समूहमा आवद्ध गरी सघन उच्च शिक्षा एकाइहरूको विकास गर्ने प्रस्ताव नीतिले अघि सारेको छ।^{२१} यद्यपि यस्तो प्रस्तावले उच्च शिक्षाको गुणस्तर, व्यवस्थापन या संस्थाको सुदृढीकरणजस्ता

कुन पक्षलाई कसरी सघाउनेछ भन्नेबारे नीति मौन छ।^{२२} यसैसँग जोडिएको अर्को पक्ष क्षेत्रीय विश्वविद्यालयको अवधारणा हो। सन् १९९० पछिका शिक्षा आयोगले त्रिभुवन विश्व-विद्यालयका क्षेत्रगत क्याम्पसहरूलाई आवद्ध गरी क्षेत्रीय विश्वविद्यालयहरू स्थापना गर्नुपर्ने सुझाएका थिए, जसलाई कालान्तरमा आत्मसात गरिएन। प्रस्तावित नीतिले पनि क्षेत्रीय विश्वविद्यालयको अवधारणा अघि सारेको छ, तर तिनको स्थापना प्रक्रियाबारे नीतिमा केही बोलिएको छैन।

प्रस्तावित नीतिले “अभिवृत्ति, क्षमता र योग्यताका आधारमा उच्च शिक्षा सबैका लागि खुल्ला हुने”^{२३} भने पनि यसले प्राविधिक तथा व्यावसायिक विषयको विस्तारमा दिएको प्राथमिकताले मध्यम र उच्च मध्यम वर्गको चाहनालाई समेट्न खोजेको देखिन्छ। राज्यले थप लगानी नगरेको र पछिल्लो समय खास गरी निजी क्षेत्रबाट प्रवर्धित यस्ता रोजगारमुखी शैक्षिक कार्यक्रम महँगा छन्। त्यसैले यी विषयमा निम्न तथा निम्न मध्यम वर्गको कमजोर पहुँच थप कमजोर बनेको छ।^{२४} साथै, खुला तथा दूर शिक्षाको व्यवस्थामार्फत उच्च शिक्षामा पहुँच विस्तार गर्ने नीति लिइएको छ। तर आर्थिक रूपले विपन्न एवं दुर्गम क्षेत्रमा बसोबास गर्नेहरूको उच्च शिक्षामा सहज पहुँचका लागि यस प्रकारका आम प्रावधान तथा कार्यक्रम पर्याप्त होइनन् र यिनको कार्यान्वयनमा पनि थुप्रै चुनौती छन्। मूलतः यस्ता प्रावधानमार्फत उचित ‘टार्गेटिङ’ को अभावमा वास्तविक सीमान्तकृतसम्म कार्यक्रम पुग्न नसकेको आरोप लाग्दै आएको छ। यी कार्यक्रमको सट्टा

^{१९} सन् २०००/०१ मा नेपालभर उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाको संख्या ३३२ थियो, जुन सन् २०१२/१३ मा आइपुग्दा १,२६८ पुगेको देखिन्छ। विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको पछिल्लो प्रतिवेदन अनुसार विभिन्न विश्वविद्यालयमा भर्ना भएका कूल ५६५,८४० विद्यार्थीमध्ये करिब ३६ प्रतिशत (२०६,०६८) मात्र आङ्गिक क्याम्पसमा पढ्छन् भने बाँकी विद्यार्थी सम्बन्धनरत क्याम्पसमा पढ्छन्। हेर्नुहोस्, UGC. 2014. *Education Management Information System: Report on Higher Education 2012/13 (2069/70) Nepal*. P. 22. Sanothimi: UGC.

^{२०} हेर्नुहोस् Bhatta, Pramod, Lila Adhikari, Manu Thada, and Ramesh Rai. 2008. Structures of Denial: Student Representation in Nepal's Higher Education. *Studies in Nepali History and Society* 13(2): 235–263; Sijapati, Bandita. 2005. Perils of Higher Education Reform in Nepal. *Journal of Development and Social Transformation* 2: 25–33.

^{२१} विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०७०। उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना। पृ. १२। अप्रकाशित दस्तावेज।

^{२२} यसै प्रकृतिको प्रयोग २०२८ सालको नयाँ शिक्षा योजना अन्तर्गत गरिएको थियो। एकै क्षेत्रका क्याम्पसहरूलाई समूहमा आवद्ध गरी तीमध्ये एउटा सबल क्याम्पसलाई ‘लिड क्याम्पस’ बनाउने योजनाको विरोध त्यतिबेला भएको थियो। मानन्धर, त्रिरत्न। २०७१। उच्च शिक्षा नीति र ऐन : एक विवेचना। अप्रकाशित लेख, मार्टिन चौतारी।

^{२३} विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०७०। उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना। पृ. ६। अप्रकाशित दस्तावेज।

^{२४} हुन त आर्थिक रूपले विपन्न, पछाडि परेका वर्ग/समुदाय एवं दुर्गम क्षेत्रमा बसोबास गर्नेहरूका लागि छात्रवृत्ति, सहूलियत ऋण र स्व-आर्जनद्वारा अध्ययन गर्ने प्रावधान तथा प्रचलित कानून अनुसारको आरक्षणको व्यवस्था गर्ने जस्ता कार्यक्रमलाई नीतिले अगाडि सारेको छ, जुन हाल पनि अभ्यास भैरहेको कुरा हो।

विश्वविद्यालयहरूलाई नै नवीन किसिमका सकारात्मक अभ्यास गर्नका लागि प्रोत्साहन गर्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि राज्यद्वारा दिइने अनुदान विश्वविद्यालयले प्रवर्द्धन गर्ने विविधतासँग प्रत्यक्ष जोड्न सकिन्छ।^{२५}

गुणस्तरयुक्त उच्च शिक्षाको सम्भावना

शिक्षाको गुणस्तरलाई साधारणतया तीन किसिमले बुझ्न सकिन्छ। पहिलो, त्यो कतिको सक्षम (efficient) छ, अर्थात् उक्त प्रणालीबाट कति विद्यार्थीले तोकिएको अवधिमा आफ्नो पढाइ सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्छन्। दोस्रो, त्यो कतिको प्रभावकारी (effective) छ, अर्थात् उक्त प्रणालीबाट बहुसंख्यक विद्यार्थीले तोकिएका न्यूनतम सिकाइ या उपलब्धि हासिल गर्छन् कि गर्दैनन्। र तेस्रो, त्यो सान्दर्भिक (relevant) छ कि छैन, अर्थात् त्यस प्रणालीबाट हासिल गरेका सिकाइ या उपलब्धि तत्पश्चात 'कामको संसार'मा प्रयोगयोग्य छन् कि छैनन्। सक्षमताको सन्दर्भमा, प्रस्तावित नीतिले विद्यार्थी भर्ना, परीक्षा सञ्चालन एवं नतिजा प्रकाशनजस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरूको एकीकृत कार्यतालिका निर्धारण गर्ने र त्यसअनुरूप विश्वविद्यालयहरूले तयार गर्ने शैक्षिक क्यालेण्डरहरूको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नेतर्फ जोड दिएको छ। यसले गर्दा कक्षा सञ्चालन हुने दिन, निश्चित मितिमा विद्यार्थी भर्ना, परीक्षा सञ्चालन, नतिजा प्रकाशन एवं दीक्षान्त समारोह सम्पन्न गर्ने क्रियाकलाप सहितको शैक्षिक क्यालेण्डर प्रभावकारी रूपमा लागू हुने अपेक्षा नीतिले गरेको छ। तर यसका लागि आवश्यक आन्तरिक प्रबन्धको परिकल्पना भने गरिएको छैन (माथि हेर्नुहोस्)।

उच्च शिक्षामा गुणस्तर सुधारका लागि प्रस्तावित नीतिले गुणस्तर सुधार एवं प्रत्यायन (QAA) सुनिश्चित गर्ने स्वायत्त राष्ट्रिय प्रत्यायन बोर्डको स्थापनालाई प्रमुख रूपमा अधि सारेको छ। यस्तो कार्य विश्व बैंकको सहयोगमार्फत विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले सन् २००७ देखि गर्दैआएको

^{२५} भट्ट, प्रमोद। सन् २०११। नेपालको उच्चशिक्षामा सामाजिक असमानताका विविध आयाम। *उच्चशिक्षामा सहभागिता : असमानताका सामाजिक आयाम*। प्रमोद भट्ट, सं., पृ. १-११। काठमाडौं : मार्टिन चौतारी।

छ। तर हालको यो व्यवस्था वाध्यकारी छैन। कुनै क्याम्पसले QAA प्राप्त गर्न चाहेमा सो क्याम्पसको संस्थागत स्थिति, आन्तरिक नीतिगत व्यवस्था, पाठ्यक्रम, अध्यापन तथा अनुसन्धानको अवस्था, भौतिक पूर्वाधार, आदिबारे प्रस्ट उल्लेख गरिएको स्वपरीक्षण प्रतिवेदन (self-study report) सहित आयोगमा निवेदन दिनुपर्छ। त्यसबाहेक, अन्य न्यूनतम आधार निम्न छन्: संस्थामा कम्तिमा ५० प्रतिशत पूर्णकालीन शिक्षक हुनुपर्ने; संस्थाले सिर्जना गरेका शैक्षिक/प्राज्ञिक पदहरू जुन विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन लिएको हो त्यही विश्वविद्यालयले प्रमाणित गरेकै हुनुपर्ने; कार्यकारी प्रमुख वा विभागीय प्रमुख पूरा समय काम गर्ने शिक्षक हुनुपर्ने; दुई सत्र स्नातक विद्यार्थी उत्पादन गरेको वा पाँच वर्ष स्नातक तह सञ्चालन गरेको हुनुपर्ने; र व्यावसायिक अध्ययन संस्थानको हकमा सम्बन्धित विषयको व्यावसायिक परिषद्ले मान्यता दिएको वा त्यस्तो परिषद्ले तोकेको न्यूनतम शर्त पुरा गरेको हुनुपर्ने।^{२६} गुणस्तरको मापनका लागि यी आधार न्यूनतम रूपमा आवश्यक भए पनि पर्याप्त होइनन्। त्यसैगरी पाठ्यक्रमको समकक्षता निर्धारण, उपाधिहरूको परस्पर मान्यता एवं क्रेडिट स्थानान्तरणको संस्थागत व्यवस्थापनका लागि एउटा छुट्टै राष्ट्रिय बोर्डको गठन समेत प्रस्तावित नीतिमा उल्लेख छ। यसरी हेर्दा गुणस्तर सुधारका लागि पनि उच्च शिक्षा संस्थाभित्र भन्दा बाहिर रहने संरचनाहरूलाई नै प्रमुख मानिएको छ।

हामीकहाँ साधारण शिक्षातर्फ विद्यार्थी उत्तीर्ण दर निकै कम छ। त्यसमाथि त्रिभुवन विश्वविद्यालय – जहाँ बहुसंख्यक अर्थात् ८८ प्रतिशत विद्यार्थी भर्ना हुन्छन् – को उत्तीर्ण दर

^{२६} हालसम्म QAA प्राप्त गर्ने क्याम्पसमा (१) दमक बहुमुखी क्याम्पस, भापा, (२) बालकुमारी क्याम्पस, चितवन, (३) सिद्धार्थ बहुमुखी क्याम्पस, कञ्चनपुर, (४) जनप्रिय बहुमुखी क्याम्पस, पोखरा, (५) कैलाली बहुमुखी क्याम्पस, कैलाली, (६) मकवानपुर बहुमुखी क्याम्पस, मकवानपुर, (७) लुम्बिनी वाणिज्य क्याम्पस, रुपन्देही, (८) काठमाडौं विश्वविद्यालय स्कूल अफ इन्जिनियरिङ, (९) काठमाडौं विश्वविद्यालय स्कूल अफ साइन्सेज, (१०) शहीद स्मृति बहुमुखी क्याम्पस, चितवन, (११) आदिकवि भानुभक्त क्याम्पस, तनहुँ, र (१२) टीकापुर बहुमुखी क्याम्पस, कैलाली छन्। त्यसैगरी QAA चक्र पूरा गर्ने क्याम्पसमा (१) महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, (२) सिन्धुली बहुमुखी क्याम्पस, सिन्धुली र (३) सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, मोरङ छन्। अन्य केही क्याम्पस समीक्षा (peer review) को क्रममा छन्।

मार्टिन चौतारी

अन्य विश्वविद्यालयको भन्दा निकै कम छ।^{२७} विद्यार्थीको नियमितता, नियमित कक्षा सञ्चालन तथा शिक्षण शैलीका समस्या, आदि प्राविधिकभन्दा साधारण शिक्षामा बढी छन्। साधारण शिक्षातर्फ उत्तीर्ण प्रतिशत कम हुनुमा यस्ता कुराले भूमिका खेलेको छ। तर विश्वविद्यालय र ती अन्तर्गतका क्याम्पसमा विद्यार्थीको उत्तीर्ण दर तथा उपलब्धि कसरी बढाउने भन्नेबारे शैक्षिक क्यालेन्डर प्रभावकारी रूपमा लागु हुने अपेक्षावाहेक नीतिमा केही उल्लेख छैन। त्यसैले प्रस्तावित नीति कार्यान्वयन भए पनि साधारण शिक्षा प्रदान गर्ने संस्थाहरूको व्यापक सुदृढीकरण नभएसम्म समग्र उच्च शिक्षाको गुणस्तर सुधार हुने देखिँदैन।

अनुसन्धान

अन्यत्रभैं नेपालमा पनि विश्वविद्यालय अन्तर्गत, सरकारी निकाय मातहत तथा गैरराज्य तहमा विभिन्न अनुसन्धान केन्द्र सञ्चालित छन्। यीमध्ये केही सतप्रतिशत सरकारी अनुदानमा चल्दै आए पनि विशेषतः गैरराज्य तहमा सञ्चालित अनुसन्धान केन्द्रहरू विना सरकारी अनुदान स्वतन्त्र रूपमा चलेका छन्। प्रस्तावित नीतिले दीर्घकालमा अन्तराष्ट्रिय स्तरका छुट्टा अध्ययन केन्द्र – जलस्रोत तथा जलविद्युत, प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन, जलवायु तथा प्राकृतिक वातावरण सन्तुलन, जैविक विविधता, पर्यटन एवं पर्वतारोहण र राष्ट्रिय सम्पदा, संस्कृति एवं परम्परागत ज्ञान तथा सीपसम्बन्धी – स्थापना गर्ने लक्ष्य राखेको छ।^{२८} तर पहिले नै स्थापना भै सञ्चालनमा रहेका अनुसन्धान संस्थाहरू^{२९} सुदृढीकरणबारे यो नीति मौन देखिन्छ। पुराना एवं राम्ररी सञ्चालन नभैरहेका त्यस्ता संस्थालाई पुनःसंरचना गर्दै प्रभावकारी नबनाउने तर नयाँ

संस्था खोल्दै जाने हो भने त्यसबाट खासै उपलब्धि हुँदैन। सीमित स्रोत-साधन (मानवीय र आर्थिक दुवै) भएको हाम्रो जस्तो मुलुकले धेरै अध्ययन अनुसन्धान केन्द्र खोल्ने भन्दा पनि अध्ययन केन्द्रको संख्या घटाउने र खोलिने संस्थाहरूलाई जनशक्ति र स्रोतका हिसाबले प्रभावकारी बनाउनु पर्छ।

त्यसवाहेक, यसरी खोलिने अध्ययन केन्द्रहरू विश्वविद्यालय बाहिर रहने वा विश्वविद्यालयका आङ्गिक संयन्त्र हुने भन्नेबारे पनि नीति प्रस्ट छैन। नीतिको कार्यक्रमिक रणनीति हेर्दा प्रस्तावित नयाँ खोलिने अध्ययन केन्द्रहरूले सरोकारवाला मन्त्रालय (जस्तै, जलस्रोत तथा जलविद्युतसम्बन्धी अध्ययन केन्द्रलाई जलस्रोत तथा जलविद्युत मन्त्रालय) सँग सहकार्य तथा साभेदारी गर्ने उद्देश्य राखेको देखिन्छ। यस्तो स्थितिमा सरोकारवाला मन्त्रालयको राजनीतिक प्रभावबाट अनुसन्धान संस्थाहरू केकति स्वतन्त्र हुन्छन् भन्ने अर्को महत्वपूर्ण विषय छँदैछ। विश्वविद्यालय र अध्ययन केन्द्रलाई छुट्टाछुट्टै विकास गर्ने परिकल्पना गर्नुभन्दा सकेसम्म अध्ययन केन्द्रहरूलाई विश्वविद्यालयकै अङ्गका रूपमा विकास गर्ने वा विश्व-विद्यालयलाई नै अनुसन्धान केन्द्रका रूपमा विशिष्टीकरण गर्नेतर्फ सोच्नु दीर्घकालीन रूपमा व्यावहारिक, दीगो र फाइदाजनक छ किनभने यही प्रक्रियाले नै विश्वविद्यालयको शैक्षिक पद्धतिलाई अनुसन्धान केन्द्रित बनाउँछ।

त्यसैगरी, प्रस्तावित नीतिमा “राष्ट्रिय मुद्दा, प्राथमिकता एवं स्रोतहरूलाई उच्च शिक्षाका अनुसन्धानात्मक एवं नवप्रवर्तनात्मक क्रियाकलापहरूसँग आवद्ध गर्न एक उच्च शिक्षा अनुसन्धान परिषद्को स्थापना गरिने” भनिएको छ।^{३०} अहिले भएका नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद् तथा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र पछिल्ला केही वर्ष सार्वजनिक छलफल रहेको एवं स्थापनाका लागि विधेयक तयार भैरहेको समाज विज्ञान अनुसन्धान परिषद्भन्दा यो उच्च शिक्षा अनुसन्धान परिषद् कुन हिसाबले फरक छ भन्नेबारे थप छलफल आवश्यक छ। अहिलेको सन्दर्भमा करिब उस्तै कामका लागि फरक नामका अनुसन्धान परिषद्हरूको गठन गर्नु व्यावहारिक देखिँदैन।

^{२७} सन् २०१२ मा त्रिविको औसत उत्तीर्ण दर २८ प्रतिशत थियो भने काठमाडौं विश्वविद्यालयको औसत ८० प्रतिशत थियो। UGC. 2014. *Education Management Information System: Report on Higher Education 2012/13 (2069/70) Nepal*. Pp. 2–3. Sanothimi: UGC.

^{२८} विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०७०। उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना। पृ. १०। अप्रकाशित दस्तावेज।

^{२९} उदाहरणका लागि त्रिवि अन्तर्गतका नेपाल तथा एशियाली अध्ययन केन्द्र (सिनास) वा आर्थिक विकास तथा प्रशासन केन्द्र (सेडा)।

^{३०} विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०७०। उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना। पृ. २६। अप्रकाशित दस्तावेज।

अपर्याप्त लगानी

पछिल्ला केही वर्षका शिक्षा क्षेत्रको राष्ट्रिय बजेट केलाउँदा त्यसभित्र उच्च शिक्षाको हिस्सा आठ प्रतिशतभन्दा कम छ। प्रस्तावित नीतिले आगामी चार वर्षभित्र शिक्षा बजेटभित्र उच्च शिक्षाको हिस्सा १० प्रतिशत बनाउने प्रस्ताव गरेको छ। राष्ट्रिय बजेटमा शिक्षा क्षेत्रको हिस्सा नै क्रमशः घट्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा^{३१} राज्यले उच्च शिक्षामा ठूलो मात्रामा लगानी बढाउने सम्भावना तत्काल देखिँदैन। त्यसैले, प्राविधिक तथा व्यावसायिक उच्च शिक्षालाई प्राथमिकता दिई ती विषयमा राज्यले लगानी गर्ने जुन परिकल्पना गरिएको छ^{३२} त्यो पूरा हुने देखिँदैन। किनभने एक त वृद्धि गरिने बजेट निकै थोरै छ, त्यसमाथि प्राविधिक विषयका पढाइ महँगा छन्। यसरी हेर्दा नीतिले प्रस्ताव गरेको बजेट वृद्धि नयाँ बन्ने केन्द्रीकृत संरचनाहरूको नियमित खर्चका लागि मात्र प्रयोग हुने बुझ्न सकिन्छ।

विश्वविद्यालयमा शिक्षण/अनुसन्धानका लागि चाहिने पूर्वाधार निर्माण तथा कार्यक्रम सञ्चालनका लागि कति बजेट आवश्यक छ र त्यो रकम कसरी जुटाउने भन्ने विषयमा बेलैमा पर्याप्त ध्यान नपुऱ्याउँदा पछिल्लो समय खोलिएका मध्यपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय र लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय क्रमशः सबल बन्नको सट्टा समस्याग्रस्त हुँदै गएका देखिन्छन्। आर्थिक वर्ष सन् २०१२/१३ मा मध्यपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालयले विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट छ करोड ५० लाख रुपैयाँ पाएको देखिन्छ जसमध्ये चार करोड विश्वविद्यालय पूर्वाधार विकास बजेट हो।^{३३} त्यसैगरी लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयले सन् २०१० यता विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट करिब १० करोड पाएको देखिन्छ जसमध्ये करिब

^{३१} सन् २००९/१० मा राष्ट्रिय बजेटअन्तर्गत शिक्षा क्षेत्रका लागि करिब १६ प्रतिशत बजेट विनियोजित भएको थियो भने सन् २०१४/१५ मा यो करिब १४ प्रतिशतमा झरेको छ।

^{३२} हेर्नुहोस्, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग। २०७०। उच्च शिक्षा नीतिको प्रस्तावना। पृ. २३। अप्रकाशित दस्तावेज।

^{३३} विश्वविद्यालय संस्थापक मध्येका एकले दिएको जानकारीअनुसार मध्यपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय स्थापना भएपछिका चार वर्षको कूल विनियोजित रकम करिब २० करोड मात्र हो जसमध्ये करिब १८ करोड विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट र बाँकी अन्य स्रोत (जस्तै, विद्यार्थी भर्ना) बाट प्राप्त भएको हो। मार्टिन चौतारीसँगको कुराकानी, १४ नोभेम्बर २०१४।

६ करोड विश्वविद्यालय पूर्वाधार निर्माणको पुँजीगत खर्च हो। लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय सञ्चालन गर्न गैरसरकारी स्रोत जुटाउन सकिन्छ भन्ने सुरुको परिकल्पना पनि सफल हुन सकेन। प्राज्ञिक जनशक्ति, भौतिक पूर्वाधार (जस्तै, क्याम्पस भवन, पुस्तकालय, प्रयोगशाला, विद्यार्थी/शिक्षकका लागि आवास गृह, आदि) र अध्ययन अनुसन्धानलाई आवश्यक पर्ने स्रोतसाधनको पर्याप्त व्यवस्थाले मात्र विश्वविद्यालयलाई समृद्ध बनाउँछ। यसका लागि उल्लेख्य भौतिक एवं बौद्धिक लगानी चाहिन्छ जुन देख्न पाइएको छैन। अहिलेसम्मको अनुभवले सरकारको प्रत्यक्ष अनुदानविना काठमाडौं विश्वविद्यालयवाहेक अन्य कुनै विश्वविद्यालय चल्न सक्ने अवस्थामा छैनन् भन्ने देखाउँछ।^{३४}

प्रस्तावित नीतिमा लगानीका अन्य स्रोतमा सार्वजनिक-निजी साभेदारी तथा सहकारितालाई प्रमुख रूपमा पेश गरिएको छ। त्यसो त अहिले पनि उच्च शिक्षाको विस्तार (विशेषतः सम्बन्धनप्राप्त क्याम्पसहरूको विस्तार) मा सरकारीभन्दा गैरसरकारी र निजी क्षेत्रको नै प्रमुख भूमिका छ। हालसम्मको अनुभवलाई हेर्दा, नीतिले प्राथमिकतामा राखेका प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा निजी क्षेत्रले लगानी गर्ने सम्भावना बढी छ, किनकी यी विषय बजारमा सजिलै विक्रिन्छन्। दक्षिण एसियामा भारतको उदाहरण हेर्ने हो भने इन्जिनियरिङ, चिकित्सा, र सूचना प्रविधिजस्ता विषय निजी लगानीकर्ताको प्राथमिकताको क्षेत्र भएको छ भने साधारण शिक्षा, खास गरी मानविकी तथा समाजविज्ञानमा खासै आकर्षण देखिएको छैन।^{३५} भारतमा जस्तै नेपालमा पनि साधारण शिक्षामा निजी लगानीको सम्भावना ज्यादै कम छ त्यसैले राज्यले साधारण शिक्षामा लगानी सुनिश्चित गर्ने नीति लिनुपर्ने हुन्छ। यदि साधारण शिक्षामा राज्यले लगानी गर्न नसक्ने हो भने यस क्षेत्रमा निजी/सामुदायिक लगानीलाई कसरी प्रोत्साहन गर्न सकिन्छ

^{३४} वन्त, प्रत्यूष र देवेन्द्र उप्रेती। २०७१। सार्वजनिक विश्वविद्यालयका संस्थागत असफलता। *नेपाल* १५(१६) : १८-१९।

^{३५} Tilak, Jandhyala B.G. 2014. Private Higher Education in India. *Economic & Political Weekly* XLIX(40): 32-38; Deshpande, Satish. 2011. Revisiting the Basics. *Seminar* 624: 14-18.

मार्टिन चौतारी

त्यसवारे नीतिगत व्यवस्था हुनु आवश्यक छ। विश्वविद्यालयको संस्थागत विकासमा सार्वजनिक-निजी साभेदारीको अवधारणाले कसरी र कति काम गर्नसक्छ भन्ने पर्याप्त अनुभव अहिलेसम्म हामीसँग छैन। निजी तथा सामुदायिक लगानीमा स्थापना हुने भनिएका विश्वविद्यालयहरू पनि अन्ततोगत्वा सरकारी अनुदानविना चलन नसक्ने भएका छन्। त्यसैले नीतिले अपेक्षा गरेअनुरूपको निजी क्षेत्रको सहभागिता अहिलेभन्दा तात्त्विक रूपमा कसरी भिन्न हुन्छ भन्नेमा थप स्पष्ट हुनु जरुरी छ।

निष्कर्ष

कुनै पनि सार्वजनिक नीतिलाई विश्लेषण गर्दा सम्बन्धित क्षेत्रमा विद्यमान समस्यालाई सम्बोधन गर्नका लागि उक्त नीति पर्याप्त छ कि छैन भन्ने पक्ष महत्त्वपूर्ण हुन्छ। तर प्रस्तावित नीतिले उच्च शिक्षामा देखिएका समस्यालाई ठोस रूपमा समाधान गर्नका लागि मार्गनिर्देश गर्न सकेको छैन। उच्च शिक्षाको समस्या मूलतः आन्तरिक प्रबन्ध या गभर्नेन्समा छ, तर नीतिको ध्यान बाहिरी प्रबन्धमा ज्यादा छ। नीतिमा सबै विषयवस्तु समेट्न नसकिने हुँदा ऐन-नियममा थप व्याख्या गरिनेछ भन्ने तर्क पनि गर्न सकिएला, तर नीतिलाई कानुनले होइन, नीतिले कानुनलाई डोऱ्याउनु पर्दछ।

विद्यालय शिक्षामा जस्तै उच्च शिक्षामा पनि सुधारका प्रमुख अवयव भनेका शिक्षण संस्थाहरूको उपलब्धता र तिनमा समतामूलक पहुँच, तिनले प्रदान गर्ने शिक्षण-सिकाइको गुणस्तर तथा तिनको सबल प्रबन्ध नै हुन्। राज्य पुनःसंरचना तथा संघीयताको बहस भइरहेको सन्दर्भमा आयोगले तर्जुमा गरेको प्रस्तावित नीति भने थप केन्द्रीकरण गर्नेतर्फ उद्यत देखिन्छ। तर अहिलेको आवश्यकता उच्च शिक्षालाई विकेन्द्रीकृत गर्दै स्थानीय स्रोत साधन र स्वामित्वमा विश्वविद्यालय तथा अन्य उच्च शैक्षिक संस्था खोल्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्ने

तर्फ सोच्ने र त्यस अनुरूप नीति निर्माण गर्नु हो। कुनै पनि क्षेत्र नगर या समुदायले स्थानीय स्रोतको परिचालनबाट विश्वविद्यालय वा उच्च शिक्षा संस्था स्थापना तथा सञ्चालन गर्न नसक्ने भन्ने हुँदैन।^{३६} उच्च शिक्षा अस्तव्यस्त भयो, उच्च शिक्षण संस्थामा अनियमितता भयो, विश्वविद्यालयहरू व्यवस्थित/प्राज्ञिक हुन सकेनन् वा विश्वविद्यालयका गतिविधिहरू पारदर्शी भएनन् त्यसैले विश्वविद्यालयमा सरकारी नियन्त्रण आवश्यक छ भन्ने नीतिगत सोचाइ र तदअनुरूपको व्यवस्थाले उच्च शिक्षालाई सुधार्न सकिँदैन। विश्वविद्यालयको सुधार विश्वविद्यालयभन्दा बाहिर खोज्ने प्रवृत्ति वा उच्च शिक्षण संस्थाहरूलाई व्यवस्थित र नियमन गर्ने बहानामा केन्द्रीकृत आयोग, परिषद्, बोर्ड वा समितिहरू बनाउने सोचले उच्च शिक्षा सुधारको मार्ग प्रशस्त गर्दैन। वरु यसले भएका उच्च शिक्षा संस्थाहरूलाई थप दुर्बल बनाउन सक्छ। त्यसैले उच्च शिक्षासम्बन्धी अबको छलफल विश्वविद्यालयहरूको स्वायत्ततालाई अक्षुण्ण राख्दै विश्वविद्यालयभित्र कस्तो संयन्त्र विकास गर्न सकियो भने तिनीहरू प्राज्ञिक रूपमा सक्षम हुन सक्छन् भन्नेतर्फ केन्द्रित हुनुपर्छ।

विश्वविद्यालयको सबैभन्दा आधारभूत तर महत्त्वपूर्ण अंग कलेज/क्याम्पस हो। आङ्गिक हुन् या सम्बन्धनप्राप्त क्याम्पस, सुचारु ढंगले स्तरीय पठनपाठन हुने हो भने उच्च शिक्षाको गुणस्तर स्वतः वृद्धि हुन्छ। यसका लागि क्याम्पसहरूको शैक्षिक वातावरणलाई सुधार्नु अपरिहार्य छ, र यसले स्वायत्तता र विकेन्द्रीकरणको माग गर्दछ। क्याम्पसहरूलाई स्वायत्त बनाउनका लागि तिनलाई सम्बन्धन दिने माउ संस्थाबाट क्रमशः अलग्याउनु पर्दछ। सम्बन्धनमार्फत विश्वविद्यालय विस्तारको हालको प्रचलन रोकी भविष्यमा स्थापना हुने विश्वविद्यालय आफैँमा पूर्ण संस्थाका रूपमा विकसित हुँदै आउने अवस्था सिर्जना गर्न जरुरी छ।

△

^{३६} शर्मा, सुरेशराज। २०६९। उच्च शिक्षाको बाटो तय गर्न हिलो नगरौं। कात्तिपुर, २७ भदौ, पृ. ६।